

Կարեւոր աշխատութիւն մըն է որ մեզի կու տայ Տիկ. Հովհաննէի Զան- փուլադեան իրապէս, մինչեւ հիմա բո- լորովին անկոխ գետին մը առաջին ան- զամ ըստ պատշաճի ներկայացնելով եւ ուսումնասիրողներուն մատչելի ընելով, որուն համար անտարակոյս պէտք է ե- րախտապարտ ըլլանք:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

* * *

ՅՈՎՀ. ԱՐՔՊՍ. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՑ»

Քննական քննարկ, քննադատական մկա- տնագործումներ, ծանօթագրութիւններ, քառարաններ եւ անուանացանկ: Պա- տրաստեց Բ. Լ. ՉՈՒԳԱՍՅԱՆ: Երե- ւան, Մատենադարանի երտ. 1974, էջ 240, ութածալ, լաթակազմ:

Արժէքաւոր աշխատութիւն մըն է հրատարակուածը, որ զարմանալիօրէն անտիպ մնացեր է գրեթէ 150 տարի, թէ- եւ ծանօթ է եղեր աշխատութիւնը եւ օգտագործուել է 1865էն սկսեալ: Զու- ղասզեան իր «Առաջաբան»ին մէջ խղճ- մըտօրէն կը ներկայացնէ թէ՛ հեղինակը եւ թէ՛ իր գործը, նոյն ատեն մեզի տա- լով համեմատեալ գիտական ընտիր հրա- տարակութիւն մը: Կը նշէ որ Պատմ. Մեքաստիոյ գործէն երկու օրինակ Ներու- սաղէմի վանքը բերուած են՝ Մեքաստիոյ փրկուած ձեռագիրներուն հետ: Երկու օրինակ ալ կը գտնուի Վենետիկի Միխ- քարեանց վանքը, ուշ օրինակութիւն մըն ալ՝ Երեւանի Մատենադարանը:

Զուգասզեան կը գրէ որ «Մեքաստիա- յի վանքերի ձեռագրերից մի քանիսը պատահաբար փրկուել եւ պահուած են զանազան ձեռագրատներում» (էջ 7): Գուշակեան Պատրիարք Ժամանակին ցու- ցակադարձ էր 283 ձեռագիր, որ մա- սամբ հրատարակուեցաւ «Հանդէս Ամս- օրեայ»ի մէջ, իսկ ամբողջը 1961ին, ա- ռանձին հատորով: Մեքաստիոյ ձեռա- գիրները մեծ Ոճիւրէն ետք բերուեցան Կ. Պոլիս եւ Հայոց Պատրիարքարանին յանձնուեցան: Հոն հասնելէ յետոյ՝ Ռուս-

լիների մանրանկարած հռչակաւոր Աւե- տարանը նախ Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս) տեսայ, երբ ինծի առաջարկուեցաւ ծա- խու: Աւետարանը ճանչնալու չգնեցի, սակայն վերջը Նիւ Եորք գործող համ- բաւաւոր հայ հնամանաւ մը զայն ծա- խեց Ուալթըրի թանգարանին՝ ի Պալ- թիմոր, Միացեալ Նահանգներ: Տարա- կոյս չկայ որ ձեռագիրը գողցուած էր Պատրիարքարանէն եւ յոյն հնամանաւ մը Աղեքսանդրիա բերուած, ու յաջոր- դարար Ուալթըրի թանգարանին ծախ- ուած: Վերջապէս կարելի եղաւ Մեքաս- տիոյ ձեռագիրները, որքան որ կը յիշեմ 137 հատ, Երուսաղէմի վանքը փոխա- դրել: Քանի մը հատ ալ հոսկէ հոնկէ իմ ձեռքս անցած են, եւ մաս կը կադ- մեն իմ հաւաքմանս, որոնց մէջ են եր- կու երկաթագիր մագաղաթեայ Աւետա- րաններ, մէկը ընտիր եւ ծանօթ գեղա- գիր կոզմայէ: Ուրեմն, «ձեռագիրներէց մի քանիսը» չէ որ պատահաբար փր- կուել են, այլ կարեւոր թիւ մը, ու թերեւս բոլորն ալ փրկուած են, սակայն ո՞վ գիտէ այժմ ո՞ր թանգարանին կամ անհատին քով կը պահուին:

Սպառիչ է Զուգասզեանի «Առաջա- բան»ը, եւ ցոյց կու տայ խղճամիտ պըր- պըտում: Ան իբր բնագիր գործածած է Երուսաղէմի թիւ 3246 ձեռագիրը, որ Գուշակեան ցուցակին թիւ 235ն է: Զու- ղասզեան օգտուած է միւս օրինակու- թիւներէն, տողատակի մէջ նշանակելով ինչ ինչ կարեւոր տարբերութիւններ:

Էջ 29ով կը սկսի բուն պատմութիւնը: Սկիզբը կարճ նախաբան մը՝ հեղինա- կէն, եւ էջ 32ով կը սկսի «Յաղագս հիմ- մարկութեան եւ շինութեան Սրբայն Նը- շանի չֆնադատիպ վամիցս, որ ի մայրա- քաղաքս Մեքաստիա», առաջին գլուխ: Կը պատմուի Յովհաննէս-Սենեքերիմ Ար- ծրունեանց թագաւորին վասպուրականը լքելը եւ Մեքաստիա ապաստանիլը, 1021 թուականին Քրիստոսի, եւ այդ առթիւ հոն Ս. Նշանի վանքը հիմնարկելը: Պատ- մագիր Յովհաննէս Արքայ. Մեքաստացի օգտուած է ծանօթ հայ պատմագրական աղբիւրներէ, որով նորութիւն մը չենք

գտներ: Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ գլուխ Ե. որ կը սկսի Քրիստոսի 1288 թուականով: Այս աղբիւրներն ալ որ օգ- տագործուած են՝ արդէն ծանօթ պատ- մական հրատարակեալ աղբիւրներ են, բացի «Ամանուն Սերաստացու Տարեգրու- քիւն»էն, որ 1956ին հրատարակուեցաւ Վ. Ա. Յակոբեանի «Մամր Ժամանակա- գրութիւններ»-ու Բ. հատորին մէջ, Երե- վան: Հրատարակուած գործին կարեւոր մասը կը սկսի Թ. գլուխով (Քրիստոսի 1637): Էջ 81 կը յիշէ «Պալկեցի Առաքել եպիսկոպոսն», որ էր յայնժամ ի դա- ւառն Եկեղեցաց ի վանս չողային սուրբ Աստուածածինն: Ասիկա պէտք է ըլլայ «Շողայի սուրբ Աստուածածինն»՝ այս- ինքն Շողակաթի, որ Երզնկացիներէն կրճատեալ՝ եղած է «Շողայի», կամ ա- լելի ճիշտ՝ «Շոխայի» ըստ երզնկացւոց: Վանքը՝ ըստ աւանդութեան՝ շինուած էր Թադէոս առաքեալէն, եւ վերաշինուած Մեծն Ներսէսէ: Հետագործարկան են վա- նական իրերու զանազան ցանկերը, որոնց մէջ կը յիշուին «Կարպետ խալիճներ ալ: Կան շահեկան տեղեկութիւններ «Համ- արուեստներու մասին: Կը յիշուի նաեւ որ 1820ին վանքը կը ստանայ Վաղեմի պատուիրեալ յախճապակիքն, այս է Նի- ճիքի Կուտիւն ի Քեթիւհայն քաղաք, զորոյ գլխին յառաջագոյն տուեալ էին, եւ ետուն զվարձի, բերողացն 850 մարշիլ, որ էր իբր չորս հազար, եւ բարձեալ ե- դին յեկեղեցի սուրբ Կարապետին» (էջ 133): Այս չորս հազար Կուտիւնական յախճապակեայ սալերը, որոնք 1820էն առաջ ապսպրուած եւ վճարուած էին, 1820ին միայն կը հասնին Մեքաստիոյ Ս. Նշանի վանքը: 1827ին, վերջապէս, վանքին Աւագ եկեղեցւոյն մէջ կը գոր- ծածուին «յստորուստ յատակէ անտի իբր երեք եւ չորս կանգնաչափ բարձրու- թեամբ, յաղճապակօք, այսինքն՝ չի- նիօք, զոր վաղեմի (ՌՄԿԹ - 1820) պա- տրաստեալ ունէին, չքնադափայլս պըճ- նէին՝ ձեռամբ հմուտ ծեփարարի պարոն Պօղոսի Մեքաստացւոյ» (էջ 146): Այս- պէս, այժմ գիտենք որ Մեքաստիոյ Ս. Նշանի աւագ եկեղեցւոյ յախճապակը պատրաստուած են Կուտիւնա, 1820էն քիչ

առաջ. ահա իրողութիւն մը՝ որ արժէ- քաւոր նպատ է Կուտիւնահայ յախճա- պակիներու պատմութեան համար:

Գործը ընտիր վաւերաթուղթ մըն է Օսմանեան ապիկաք վարչաձեւին, ա- նոնց դադանութեանց, կաշառակերու- թեանց, գողութեանց մասին: Մենք հոս այդ մասին երկարել աւելորդ կը նկա- տենք, արդէն քաջ ծանօթ իրողութիւն մը կրկնած ըլլալու համար: Զմայլելի է Հայուն յարատեւութիւնը, տոկունու- թիւնը, ամենալատ դրութեան մը տակ՝ շարունակելու շնորհաբարութիւն, կենսօր- բարելաւում, բարօրութիւն: Պահ մը կը տարուիմ խորհելու որ պէտք է այս հա- տորը թարգմանել թուրքերէնի, ինչպէս նաեւ եւրոպական գլխաւոր լեզուի մը, եւ հրատարակել եղածին պէս:

Աշխատութիւնը շահեկան է իր շինա- րարական տեղեկութիւններով, մանրա- մասնութիւններով, բառազանձով: Կը տրուի վանքին շինութեանց չափագրու- թիւնը, մեզի տալով գրեթէ կատարեալ դադափար մը վանքին մասին: Վանքին դրատան մասին, ուր հաւանաբար կը պահուէին նաեւ ձեռագիրները, կը տըր- ուի անկատար տեղեկութիւն: Կ'ըսուի. «Եւ անդր եւ սենեակը փոքրաւորաց եւ մառանք զանազան իրաց եւ գինեւուն մեծ, յորում է հնձան միաստանի կարծր քարէ, մեծ եւ արուեստաւոր: Է անդ եւ դրատուն փոքրիկ, յորում որչափ ինչ հնար է՝ հաւաքեալ կան գրեմանք եւ հա- ւաքին» (էջ 165): Եւ այսքան միայն. ո՛չ մէկ ծանօթութիւն հաւաքուած գիր- քերուն քանակին կամ որակին մասին, մինչ այնքան մանրամասնութեամբ կը խօսուի, երբեմն ճոռմաբանօրէն, վա- նապատկան ամէն տեսակ չէնքերու եւ ստացուածքներու մասին:

Էջ 168ով կը տրուի 1827ին Մեքաստիոյ Ս. Աստուածածին աւագ եկեղեցւոյ ժո- ղովրդեան ցանկը: Կարեւոր է ատիկա, որովհետեւ հոն կը նշուին անձերը ի- րենց արհեստով՝ ոսկերիչ, մուշտակա- դործ, դերձակ, սենեկապետ, դարբին, եւայլն: Էջ 181ով ալ կը տրուի երկրորդ ցանկ մը՝ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ժողո- վըրդեան:

Ձուգասցեան խղճմտօրէն պատրաստած է զանազան ցաներ՝ յաւելուածին մէջ, նաեւ «ծանօթագրութիւններ», բառարաններ, դրացանկ, յատուկ անուանց ցանկ:

Շնորհակալ ենք Ձուգասցեանի եւ Մատենադարանին՝ որ այս կարեւոր աղբիւրը մատչելի ըրին հայ բանասիրութեան:

Թ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

* * *

ԱՒԱՆԴԱՊԱՏՈՒՄ

Գրեց

ԱՐԱՄ ՂԱՆԱԼԵԱՆ

Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ. 1989, էջ ձև + 530, 1 գումարը եւ 33 սեւ-մեքմակ մը կարմիրով, ութածալ, լաթակազմ, տըպագմակ 5000:

Ընտրի աշխատութիւն մըն է, արժանի յուշարձան Ղանալեանի վաղամեռիկ զաւակին՝ «Տիգրանիկի անմոռաց յիշատակին»:

Շահեկան «Առաջաբան»ին մէջ, հեղինակը իրաւամբ կ'ըսէ որ «Աւանդութիւնները ժողովրդական բանահիւսութեան այն տեսակներէն են, որոնք մեզանում մինչեւ այժմ չեն արժանացել քիչ թէ շատ ամբողջական հրատարակութեան» (էջ 15): Վաստակաւորն Ղանալեան այս կարեւոր պակասը կը լրացնէ ներկայ բազմաշխատ եւ ստուարութեթ հատորով:

Հեղինակը՝ ի բնէ զգայուն՝ մեծ գուրգուրանքով ի մի հաւաքած է հայկական աւանդութիւնները, զանոնք խընամբով խմբաւորելով: Գործը իրապէս տիրանալիս վաստակ է, քանի որ ամբողջ հայաշխարհ, իր բազմահազարեան անցեալով, աւանդութեանց այլատեսակ զանազան մըն է, Երեւութապէս անըսւած: Ղանալեան ըրած է ինչ որ կարելի է մարդկօրէն կատարել, առանց ունենալու նման նախաձեռնարկներ: Հըսկայական աշխատանք է կատարած պըրպըտելով մեր մատենագրութիւնը, պարբերական մամուլը, բերանացի աւան-

դութիւնները, համադրելու համար այս գործը: Արամ Ղանալեան խօսելով իր նպատակին մասին՝ կը գրէ. «Հայ ժողովրդական աւանդութիւններին նուիրուած ներկայ հատորը, ... նպատակ ունի ի մի բերել մեզ մատչելի տպագիր ու ձեռագիր աղբիւրներում եղած համապատասխան բոլոր նիւթերը»: իր աշխատութիւնը կը բովանդակէ:

1) Ուսումնասիրութիւն, որ ունի երեք հիմնական դուռ. ա. Աւանդութիւնների մասին ընդհանրապէս, բ. Հայոց ազգային աւանդութիւնները, գ. Միջազգային եւ երկամուտ աւանդութիւններ. 2) Աւանդապատում, որ իր հերթին բաղկացած է երեք մասերէ. ա. Ստուգարանական եւ բացատրական աւանդութիւններ, բ. Վարքաբանական աւանդութիւններ. ասոնցմէ ետք՝ կու գան Աղբիւրներ եւ Ծանօթագրութիւններ, եւ վերջապէս Ցանկեր:

Ուսումնասիրութեան մասը կը դրուէ հատորին սկիզբի ձև (190) էջերը, որմէ ետք կը սկսի բուն հատորին 1 էջահամարը:

Շահեկան պիտի ըլլար եթէ Ղանալեան (էջ 4.) հետապնդէր Տրդատի Հաւումի թուրին աւանդութիւնը, որ իրապէս բացատրութեան կը կարօտի եւ կարօտ է մեկնութեան: Իսկ էջ ԾԹ. չի ծանրանար Լուսաւորչի վերագրուած աւանդութեանց վրայ. օրինակ՝ Վերապին մէջ օձերու եւ վարիճներու մէջ նետուելը, որ կը յիշեցնէ Դանիէլ մարգարէի առիւծներու դուրը նետուելը. Լուսաւորչի բազմատեսակ չարչարաններու աւանդութիւնը. Տրդատի խոզանալու զրոյցը, անոր վերագրուած ոյժի կատարումները:

Հին Ձուգայի կամուրջի համար Քրոնովոսիկի դրամ լցնելու աւանդութիւնը՝ Ձուգայեցիք իրենց հետ բռնազաղթին տարած են Նոր Ձուգայ, Սպահան, ուր գետին վրայ շինուած կամուրջին հիմքին տրուելով՝ իբր թէ անոր ընթացքը կը կեցնեն շանի կոչուած արծաթ դրամով: Այդ կամուրջը Նոր Ձուգայեցիներուն ծանօթ էր իբր «Շաֆուսի կամուրջ», որով աւանդութիւնը՝ որ կրնայ շատ ա-

ւելի հին ըլլալ՝ մեծագոր հարստութեան մասին է (էջ ԿԹ.):

Էջ ԾԳ. Աղջկայ բերդի կամ Աղջիկտղի աւանդութիւնը՝ միջազգային ծագում ունի եւ համանման է Ռոմէօ-ձուլիթի աւանդական պատմութեան. անտարակոյս՝ շատ ու շատ հին:

Աւանդութեանց ուսումնասիրական մասը կ'աւարտի էջ ձՂ. Այս մասին մէջ, մենք որեւէ յիշատակութիւն չգտանք «Պատմութիւն» գրքի մասին, որ ամբողջապէս միջնադարեան աւանդութեանց հաւաքածոյ մը կ'երեւի: Գրեղոր Դերէնի, Թէոդորոս Ռաշտիի, Վարդ Պատրիկի եւ այլ բազմաթիւ պատմաբանները պարզապէս աւանդութիւններ են, Հայ-Բիւզանդեան եւ Հայ-Արաբ յարաբերութեան խտացումներ, որոնք պէտք էր որ յիշուէին:

Էջ 104 կը սկսին «Ստուգարանական-բացատրական աւանդութիւններ» իրենց մասնաբաժանումներով՝ եւ տարբերակներով: Բնական է, աւանդութեանց մեծագոյն մասը Արեւելեան Հայաստանէն են, եւ համեմատաբար քիչ են թրքական մասի Հայաստանէն եւ հայ կեդրոններէն, պարսկական բաժնի Հայաստանէն եւ զաղութներէն, ինչպէս նաեւ Կիլիկիան շրջանէն եղածները: Անկասկած, կատարուած աշխատութիւնը՝ որքան ալ հսկայական՝ չէ կարելի մեկնել որ կարելի ըլլայ մէկ մարդու, նոյնիսկ Արամ Ղանալեանի նման աննկուն վաստակաւորի մը միջոցներով ամբողջական կատարել: Բացառկայ են, օրինակ, Երզնկա եւ Եկեղեց գաւառ՝ իր Սեպուհով, Սնդորով (Սուրբ Գիրգոր) Լուսաւորչի աւանդութիւններով (Ջարջարանաց Լուսաւորչի, տատակի արտ, Մեկատեղի). չեն յիշուի Զորհանգիստ, Սըրբիլի Սբ. Թորոս, Լուսաղբիւրներ, Տրդատի սուրով ճեղքուած ժայռ, Հոբիփիմէի եւ Մարիամի քարայրներ, Բարեհամ աղբիւր, ինչ սրբոյ գերեզմանը, եւայլն, եւայլն:

Էջ 417, կը սկսի «Աղբիւրներ եւ Ծանօթագրութիւններ». կ'աւարտի էջ 488, որմէ ետք հայկական աւանդութեանց աշխարհացոյց մը կը տրուի: Անուանա-

ցանկերէ եւ լուսանկարներէ յետոյ կը տրուի բովանդակութիւնը եւ վերապահներու ցանկ մը:

Մենք հիացումով է որ կը փակենք հատորը: Հեղինակը՝ բազմավաստակ եւ մեղուական Արամ Ղանալեան՝ հայրենանուէր շունչով մը պատրաստած է աշխատութիւնը, ուր ամբարած է անհուն դանձ՝ ապագայ դարեան վաստակներու համար: Մեծապէս երախտապարտ ենք իր այս գեղեցիկ, հանրամատչելի եւ արժէքաւոր գործին համար:

Թ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

* * *

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՁԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ծանօթագրեց

ՀԵԼԷՆ ՄԱՅԱՎԱՐԻԱՆԻ

Թբիլիսի, 1970, գումարը պատկերագիրք՝ 50 քերթ, սկիզբը՝ 48 էջ ներածական, վրացերէն, ռուսերէն եւ անգլիերէն:

Ներածականին մէջ կ'ըսուի որ վրացական գրագիրները, որոնք վրացական մշակոյթին դանձարանին մէջ մասնաւոր տեղ կը գրանեն, մինչեւ Ծ-Ջ դարեր հնութիւն ունեցող կրկնագիրներ ունին: Կը յիշուին բազմաթիւ մանրանկարչական կեդրոններ կամ վայրեր, ուրկէ եկած են մանրանկարեալ ձեռագիրներ, որոնց շարքին՝ նաեւ ԺԳ. դարէն, էջ-միածնէն: Ձեռագիրները այժմ կը պահուին Գ. Գեղեղիմէի անուամբ ձեռագրաց Հաստատութեան մէջ, որ մաս կը կազմէ Վրաստանի Գիտութեանց Ակադեմիային:

Որոշ է որ վրացական մանրանկարչութիւնը կը սկսի Թ-Ժ դարերուն՝ փաստացիօրէն, թէեւ կ'անթադրուի աւելի կանուխ դոյութիւն: Ասիկա կը տարբերի անով որ հայ մատենագրութիւնը անտարակոյս կերպով ցոյց կու տայ դըրձագրական մանրանկարչութեան գոյութիւնը դեռ Զ-Է դարերուն: Վրթանէս Գերթոյն է որ կ'ասուած չի թողուր այդ մասին՝ իր ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԻՑ մեծարժէք գործին մէջ, Գուցէ օր մը